УЧИТЕЛЬ УЧИТЕЛІВ

Учитель, завідувач трудової школи, інспектор, організатор освіти, перший директор предтечі одного з найбільших вишів країни, начальник управління шкіл, керівник науково-дослідних установ, учений-дослідник історії становлення й розвитку педагогічної науки, багаторічний викладач Київського університету – це все про нього. 27 вересня виповнилося 120 років із дня народження видатного українського педагога і науковця професора Микити ГРИЩЕНКА – «учителя учителів», як називали його ще за життя.

До його науково-педагогічної спадщини увійшли підручники, посібники, методичні розробки, публікації у пресі, монографії, присвячені питанням загальної та спеціальної педагогіки і методиці викладання у вишах. Ось тільки деякі з назв (а всього їх близько 250): «Дидактичні поради молодому викладачеві вищої школи», «Викладач педагогічного вузу. Яким він повинен бути?», «Дидактика вищої школи», «Вчись самостійно працювати», «Навчально-виховна робота з першокурсниками» тощо. Звісно, ці його праці не були вільними від радянських нашарувань щодо керівної ролі самі знаєте чого (адже Грищенко був слухняним «дитям» своєї епохи, і було б дивно, якби він не виконував її вимог). Але якщо пообтрушувати їх від цього «ідеологічного лушпиння», залишаться зерна — те справжнє, що не втрачає актуальності у будь-які часи.

ШЛЯХ У ПЕДАГОГІКУ

Микита Грищенко — ровесник XX століття. Він народився 1900 року в селі Трушки (нині це Білоцерківський район Київської області) у сім'ї вчителя. Закінчивши 1917 року Київську 1-шу гімназію, вступив до Київського комерційного інституту, але вже наступного року перевівся на історико-філологічний факультет Київського університету. Тоді ж почав працювати вчителем у школі робітничої молоді. Згодом він згадував, що це була «дуже тяжка школа, але дуже цікава». Вона стала для нього своєрідною лабораторією, де він експериментував, шукаючи ефективні методи навчання.

Після університету Грищенко працював у Київському інституті народної освіти, де пройшов шлях від асистента до професора. Він був одним із тих, хто створював потужну професійну школу для майбутнього педагога. Там працювали такі визначні викладачі, як мовознавець **Петро Горецький**, літературознавець **Олександр Дорошкевич**, математики **Костянтин Лебединцев** та **Олександр Астряб**, діяли музично-хорова і драматична студії, педагогічний і літературний гуртки, де вивчалася нова українська література. Згодом Грищенко розповідав, як будучи у ті голодні і скрутні роки головою студентського комітету, дбав про опалення приміщень та організацію колективного харчування продуктами, які студенти привозили з дому (адже більшість слухачів приїхали із сіл, і не лише Київської області), як підгодовували тим харчем навіть... викладачів.

За одними даними, у 1929 році Грищенка призначають директором Київського педагогічного технікуму. За іншими — у 1929—1930 рр. молодий фахівець перейшов на роботу до Київського інституту народної освіти (КІНО), працював деканом факультету історії народів СРСР, читав лекції з методики викладання історії. Як би там не було, але у 1930-му він очолив Інститут соціального виховання, який був утворений на базі однойменного факультету КІНО і після реорганізації останнього виокремився в самостійний навчальний заклад. Потім цей виш перетвориться на Київський педагогічний інститут ім. О.М. Горького (зараз — Національний університет імені Ми-

ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ НАМАГАВСЯ ПОПУЛЯРИЗУВАТИ ВДАЛІ ПРАКТИЧНІ ЗНАХІДКИ УЧИТЕЛІВ, ЯКІ ПРАЦЮВАЛИ З ОСОБЛИВИМИ ДІТЬМИ

ОСВІТНІ ВОГНІ

ковим співробітником, а згодом — ученим секретарем Українського науково-дослідного інституту педагогіки. На одному з інтернет-ресурсів є відомості про те, що у 1937-му Микита Грищенко був «заарештований за неправдивим звинуваченням, засуджений на десять років виправно-трудових таборів. 1940 звільнений». Дані ці поки що нічим не підтверджені, в інших біографічних джерелах про можливий арешт немає жодного слова. Але, як відомо, диму без вогню не буває... Якщо цей факт і справді був, вочевидь, науковець старанно намагався його приховати. Або, принаймні, не афішував.

Із початком німецько-радянської війни педагог перебував в евакуації у казахському місті Кзил-Орда, де працював викладачем Об'єднаного українського державного університету. Брав безпосередню участь у роботі науково-методичного сектора, в обов'язки якого входило «забезпечення методичною допомогою шкіл для евакуйованих українських дітей і для налагодження їхнього навчання українською мовою». Окрім того, відомо, що в евакуації Микита Минович був інспектором шкіл міського відділу народної освіти (за іншими даними — очолював цю структуру).

Після звільнення Києва від німецьких окупантів Грищенко повернувся до Науково-дослідного інституту педагогіки — але вже на посаду вченого секретаря та завідувача відділом методики історії. В усякому разі так зазначено у його трудовій книжці. Водночас є дані про те, що у ті ж роки фахівець працював заступником на-

Трушки (нині це Білоцерківський район Київської області) у багатодітній родині. Як і більшість сільських дітей, рано привчився до праці. Початкову освіту хлопчик здобув у місцевій двокласній школі, але продовжити навчання не вийшло — грошей на це батьки не мали. Тож юнак у 1915 році подався на заробітки до Білої Церкви, де не цурався будь-якої роботи. Зазвичай — «брудної» і некваліфікованої. Потім він навчився ремесла телеграфування і працював телеграфістом на різних станціях Південно-Західної залізниці. А у вільний від роботи час займався самоосвітою, багато читав, зокрема революційних книжок, тож пройнявся відповідними ідеями. А також плекав свою давню мрію — «навчитися на вчителя». Утім, втілити її у життя вдалося лише після закінчення Громадянської війни. (До речі, про те, чим під час визвольних змагань займався Микита, сповнений революційних ідей, відомостей немає.)

У 1920 році він вступив на Київські вищі педагогічні курси імені Бориса Грінченка, які стали першою по-

Закінчивши педагогічні курси у 1923-му, Микита пішов навчатися далі: протягом наступних трьох років він здобував освіту на юридичному факультеті Київського інституту народного господарства імені Євгенії Бош, водночас розпочав педагогічну діяльність у київських навчальних закладах. Зокрема — у 37-й трудовій школі, де викладав історію і суспільствознавство. Також є відомості про те, що молодий педагог займався активною громадською роботою — з 1924 року він працював у секції народної освіти Київської міської ради, викладав для дітей-сиріт у дитячому будинку, на курсах лікнепу навчав неписьменних грамоти.

Після закінчення вишу Микита Грищенко обіймав посаду завідувача тієїтаки 37-ї трудової школи, потім був районним і окружним інспектором відділу трудових шкіл. Тоді ж, наприкінці 20-х років, він почав писати наукові та методичні статті, покликані допомогти шкільному вчителеві. Так, у 1928-му вийшли його праці «В допомогу трудовій школі», «До конкурсу на кращу сіль-

інститут ім. О.М. Горького (зараз — Національний університет імені Михайла Драгоманова). Із січня 1932 року до листопада 1934-го Грищенко завідував там кафедрою історії України та історії народів СРСР.

ЕВАКУАЦІЯ І ПОВЕРНЕННЯ

Вочевидь, саме любов до історії покликала Микиту Миновича до роботи в архівних установах. З 1934 року (за іншими даними — з 1935-го) він трудиться у Київському обласному архіві на посаді старшого наукового співробітника. А також — завідувачем навчальною частиною Центрального архівного управління. Починає цікавитись історією освіти і педагогіки, працює над документами, які згодом стануть основою його майбутніх дисертаційних робіт. У 1937 році стає старшим нау-

ночас є дані про те, що у ті ж роки фахівець працював заступником начальника управління шкіл Народного комісаріату освіти: допомагав організовувати навчання дітей на звільнених територіях, брав активну участь у серпневих нарадах учителів. До його компетенції входило і забезпечення середніх навчальних закладів підручниками і програмами, відновлення шкільних приміщень, добір викладачів для шкіл і керівних кадрів для місцевих органів освіти. Також опікувався розвитком шкільництва у Закарпатській Україні, яка щойно увійшла до складу УРСР. Плідна праця педагога й організатора освіти не лишилася непоміченою: в 1945 році його обрали членом колегії республіканського освітнього відомства. І ще він знаходить час на написання нових методичних розробок — у

ДОВІДКА

Микита Грищенко вважається засновником досліджень із педагогіки вищої школи України радянського періоду. Йому належить обґрунтування трьох рівнів психолого-педагогічної підготовки вчителя й організації педагогічного процесу у вищому закладі освіти: початкова підготовка (загальний курс педагогіки, психології, методики, навчальна педагогічна практика); безпосередня підготовка (сучасний курс педагогіки, психології, методики навчального предмета, педагогічна майстерність, навчальна та стажувальна практика); сучасна професійно-педагогічна підготовка (крім усього переліченого, вона охоплює розробку технологій, опанування досвідом науково-дослідної роботи та співтворчості з вихованцями, а також переддипломну практику). Основними вимогами до викладача вищої школи вчений вважав глибоке знання психології молоді; вимогливість, гуманність, тактовність і об'єктивність; ставлення до студентів із повагою; досконале володіння методикою викладання і мовою; систематичне керівництво навчальною роботою студентів; урахування індивідуальних особливостей кожного з них.

1944-му виходить його праця «Викладання історії в початковій школі», за рік — роботи «За високу якість навчання і виховання» та «Використання художньої літератури на уроках історії».

НА ЧОЛІ ДВОХ ІНСТИТУТІВ

У 1946 році у Київському державному університеті Грищенко захищає кандидатську дисертацію, присвячену історії освіти в Україні, та стає заступником директора Українського НДІ педагогіки. А в 1948-му його призначають директором Науково-дослідного інституту дефектології УРСР. Це був єдиний науковий заклад, який надавав кваліфіковану методичну допомогу спецшколам — навчальним закладам для дітей з особливими потребами (хоча тоді цього терміну ще не існувало). На думку колишніх колег, саме на цій посаді найбільше проявилися організаторські здібності Микити Грищенка як ученого-педагога. Під його керівництвом невеличка група науковців укладала навчальні плани, програми, підручники, посібники та методичні матеріали для всіх типів спецшкіл. Сам Микита Минович написав декілька підручників для цих навчальних закладів: у 1953 році вийшла його «Читанка для 4 класу допоміжної школи», у 1956-му — «Літературна читанка для 7 класу допоміжної школи». Обидві книжки витримали по декілька перевидань. А тільки за 1950—1955 рр. інститут видав більше семи десятків методичних посібників, і майже всі вони вийшли під редакцією Микити Грищенка.

Директор інституту намагався популяризувати вдалі практичні знахідки учителів, які працювали з особливими дітьми, надавав важливого значення унаочненню навчального процесу, екскурсійному методу та зверненню до художніх творів (зокрема — при вивченні

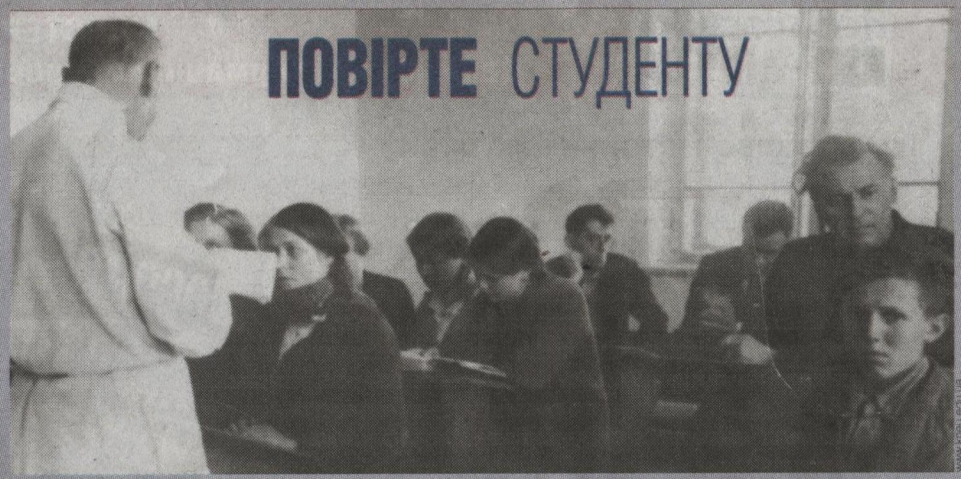
до активної педагогічної діяльності — влаштовується на постійну роботу до Київського державного університету імені Шевченка. Власне, із цим славетним навчальним закладом він співпрацював із 1948 року, викладаючи там за сумісництвом курс загальної педагогіки. З 1958-го, крім «Педагогіки», науковець читає в університеті ще два курси: «Методика викладання історії» та «Історія радянської школи в УРСР». З 1962 по 1975 рр. він завідує тамтешньою кафедрою педагогіки. Водночас продовжує свої наукові досліди: окрім розвідок з історії шкільництва в Радянській Україні, пише праці з проблем дидактики вищої школи, пізніше — історико-педагогічні дослідження творчості **Тараса Шевченка**, **Івана Франка**, **Костянтина Ушинського**.

Незважаючи на завантаженість роботою у вищій школі, Грищенко не забував і про середню: читав лекції для учителів, листувався з ними, допомагав у методичній роботі, на прохання директорів брав участь у тематичних педрадах.

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ВИСОКО ЦІНУВАВ ЛЮДЯНІСТЬ ТА ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ МИКИТИ ГРИЩЕНКА

Звичайно, розповідаючи про Микиту Миновича, не можна оминути його дружби з **Василем Сухомлинським**. Так, із 1961 року Грищенко почав кураторську роботу над працями Василя Олександровича, написав ґрунтовний і дуже позитивний відгук на його дисертацію «Директор —

З ПЕРШИХ УСТ

«…Наймогутнішою зброєю викладача у навчальній і виховній роботі є слово. Мова його повинна бути вільною від загальних фраз, заплутаних формулювань, слів-паразитів і т. п. Багато важить і тон, і тембр голосу; надто крикливий швидко стомлює слухачів та й самого викладача; надто ж тихий, хоч спочатку й змушує напружувати увагу, але згодом теж стомлює, і частина слухачів виключається з педагогічного процесу. Неприємно вражають аудиторію неправильні наголоси, неясно вимовлені слова, невідповідний їх змісту тон. Свого часу А.С. Макаренко зазначив, що у педагогічних вузах потрібно обов'язково вчити майбутніх педагогів постановки голосу, пози і володіння своїм настроєм. Тим більше доцільно вчити цьому викладача вузу, особливо педагогічного, бо він – зразок для майбутнього вчителя.

…Для студента слухання лекції – складна розумова праця, і завданням викладача є полегшити її, зробити продуктивнішою і захоплюючою. Лекція не лише вчить, вона й виховує, але тільки тоді, коли про її виховний вплив подбає викладач. Якщо він домагається від студентів глибокого розуміння фактів, суспільних явищ, не подає їм готові визначення, висновки і оцінки, а стимулює їх думку до активної праці – така лекція буде міцною цеглиною у підвалині духовного світу студента.

…Виховання особистим прикладом – процес дуже тонкий, ми б сказали, делікатний. Він має проходити непомітно, але повсякденно. І бажаного результату викладач досягає саме тоді, коли не намагається будь-що, ось зараз, «вплинути» на студента, а діє на його розум і серце своїм розумом і своєю прихильністю, вмінням трудитись, бажанням навчити цього інших.

…Молодь гостро реагує на будь-які прояви грубості, зазнайства, зверхності. Студенти дуже швидко розпізнають серед своїх наставників тих, хто глибоко розуміє душу молодої людини, поважає її гідність, цікавиться її інтересами, – і таких, яким до всього цього байдуже. Коли слухачі зневірились у глибині наукових знань свого вчителя, то це, звичайно, неприємно для нього. Але коли вони зневірились у його моральних позитивних якостях, то це вже загибель його як вихователя. Адже він ще може вдосконалити свою кваліфікацію, поглибити знання предмета, – морально ж він уже не піднесе себе в очах молоді.

…Свого часу, звертаючись до студентів Київського університету, М.І. Пирогов сказав їм так: «Я належу до тих щасливих людей, які добре пам'ятають свою молодість... Тому я, старіючи, не втратив здатності розуміти й чужу молодість, любити і, головне, поважати її». Ця повага виявляється не в тому, щоб бути таким собі добрячком, який бездумно роздає «таблетки» радісного настрою. Зовсім не треба оберігати, наприклад, ледаря, щоб він, бува, не образився через те, що ви йому зробили слушне зауваження, виявили невдоволення його несумлінним ставленням до навчання. Ніяких солодких пілюль. Неро-

дожніх творів (зокрема — при вивченні історії). Наприклад, у праці «Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в спеціальних школах», що вийшла у 1953 році, він писав: «Художня література в руках досвідченого вчителя є дійовим засобом, що полегшує і сприяє кращому засвоєнню учнями обов'язкових програм з історії, допомагає їм глибше пізнати минуле нашого народу. ...Багата різноманітними зображувальними засобами, вона дає змогу повніше розкрити історичні події та факти, показати життя і діяльність окремих історичних осіб, і цим допомагає вчителеві історії зробити виклад матеріалу на уроці емоційним, змістовнішим і цікавішим для дітей».

У 1956 році, вже будучи визнаним ученим, доктором педагогічних наук (докторську дисертацію з непристойно комуністичною назвою він захистив у Москві), Микита Грищенко очолив уже добре йому відомий Науково-дослідний інститут педагогіки і заглибився у наукову роботу. З-під його пера вийшли такі фундаментальні дослідження, як «Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади», «Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР», пізніше — «Народна освіта в західних областях Української РСР». Незважаючи на зрозумілу політичну заангажованість, ці праці називають своєрідним літописом вітчизняного шкільництва радянської доби — бо вони насичені статистичними і фактичними даними про стан різних типів навчальних закладів, підготовку вчительських кадрів тощо.

«НА ЗНАК БАГАТОРІЧНОЇ ДРУЖБИ»

Після двох років керування НДІ педагогіки Микита Минович повертається

гук на його дисертацію «Директор — керівник навчально-виховного процесу». У 1962-му як куратор відстоював перед атестаційною комісією право Сухомлинського на докторську наукову ступінь. А в рецензії на книгу «Серце віддаю дітям» зазначив: «Поважати дитину по-Сухомлинському, значить вірити в її сили, ставити перед нею все більш важчі завдання, розвивати самостійність і активність, гартувати волю і характер, постійно підвищувати вимогливість до неї. ...Цінність книги полягає у тому, що у ній багато особистих прикладів, пошуки, роздуми та досвід вчителя сільської середньої школи, якою він керував багато років». Своєю чергою Василь Сухомлинський високо цінував людяність та інтелігентність свого старшого товариша. Надсилаючи йому в подарунок свою книгу «Павлиська школа», Василь Олександрович підписав її так: «Дорогому, незабутньому Микиті Миновичу Грищенку на знак нашої багаторічної дружби. З глибокою повагою».

Микита Грищенко прожив довге (87 років), плідне і, судячи з усього, щасливе життя, залишивши по собі добру пам'ять. В одній зі своїх праць, розглядаючи постать педагога як таку, що має бути взірцем, авторитетом і тактовним керманичем для своїх вихованців, він писав: «У кожної людини в житті було багато наставників, учителів. Але в пам'яті збереглися лише ті, які глибоко знали свій предмет, і, головне, з великою педагогічною майстерністю вміли передавати свої знання». Ці слова можна повною мірою застосувати і до нього.

Наталія КУЛИК

ня, виявили невдоволення його несумлінним ставленням до навчання. Ніяких солодких пілюль. Неробі мусять відчути і ваш гнів, і ваше невдоволення, але обов'язково – і вашу готовність допомогти їм.

...Добре слово, підбадьорюючий і схвальний відгук про виступ на семінарі, про курсову роботу чи доповідь на науковому гуртку потроюють сили студента, будять енергію, яка до того дрімала. Шкода, що ми ще далеко не повністю використовуємо ці важливі фактори педагогічного впливу. Студент не виконав у призначений час певної роботи. Він пояснив вам причини своєї недисциплінованості. Вони досить поважні. Повірте йому – навіть, коли і у вас виник сумнів.

...У студента, що сьогодні відряджається вузом на виробничу і педагогічну практику, рівень наукових знань, умінь і навиків повинен бути не нижчим, а вищим, ніж у фахівця, який уже працює. І справедливо тепер наголошується: спеціаліст, що його випускає вища школа, повинен не тільки досягти рівня старшого покоління, він має піднятись на вищий ступінь майстерності».

Микита ГРИЩЕНКО. «Викладач педагогічного вузу. Яким він повинен бути?»

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

«Вихованці Микити Миновича відчували професора педагогіки в його розмові, в усій його поведінці. Він мав звичку говорити розважливо, повільно й переконливо, з прихованим відчуттям переваги вчителя над учнем. А найголовніше те, що він володів мистецтвом слухати людей, умів проникати в чужий біль, робив тільки добро людям. Він був наділений чутливою інтуїцією педагога, володів даром передчувати. Тому до своїх вихованців Микита Минович ставив надзвичайно високі вимоги, та це й зрозуміло, бо головне завдання вчителя – виховати високоосвічену, високоморальну, працелюбну й гуманну Людину».

Василь МАЙБОРОДА, доктор педагогічних наук

«Не тільки видатним дослідником, а й дбайливим наставником молоді був М.М. Грищенко. Завжди на його лекціях аудиторія була заповнена, бо лекції Микити Миновича відзначалися глибоким змістом, емоційністю викладу, формували любов до історичної науки. Багато з його учнів присвятили себе науці, він створив справжню наукову педагогічну школу».

Нінель КАЛЕНИЧЕНКО, кандидат педагогічних наук

«1978 рік. Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка. Історичний факультет. Четвертий курс. Вечірники. Остання пара. Всі студенти в очікуванні викладача з педагогіки. Цей предмет сьогодні буде читатися вперше. І ось відкриваються двері, заходить до аудиторії статний чоловік літнього віку й починає читати лекцію. Студенти з полегшенням зітхнули, можна й не ходити на педагогіку. Викладач справляв враження нормальної спокійної людини, яка «проблем» створювати не буде. Але минула одна, друга хвилини і вся аудиторія була захоплена Микитою Миновичем. Лекція була насичена практичними прикладами з власного досвіду. Перед нами оживали події 20-х, 30-х, 40-х, 50-х, 60-х, 70-х років, які були представлені яскравими педагогічними персоналіями... Пара закінчилась, а ми сиділи наче зачаровані... Надалі це були наші улюблені лекції. Всі підтягувалися з роботи на останню пару, бо чекали на зустріч з Микитою Миновичем».

Людмила МЕДВІДЬ, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології КНЕУ імені Вадима Гетьмана